

Defensive Rereading of Akhund Khorasani's Thought on the Issue of Quran Distortion

Roohallah Mohammad Ali
Nejad Omran

Associate Professor of Quran and Hadith
Sciences, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Accepted: 28/12/2023

Abstract

Introduction

According to the dominant thought in Islamic theology, distorted narrations are not acceptable, and especially Shia from late times to the present era, believe in the originality of the revelation of the Quran and its incorruptibility and that the contents and words of the Holy Quran have never been distorted, but some reports from Sometimes the sayings about the acceptance of the occurrence of distortion in the Qur'an are carried by the Shiites, and it harms the idea of incorruptibility in the eyes of the Shiites. The claim of abstract knowledge and the support of validity by distorting the Qur'an in the words of Akhund Mohammad Kazem Khorasani (died 1329 AH), a jurist and usulist, the author of the book Kefayeh al-Asul, is one of the cases that raise doubts, and addressing it and rereading and analyzing the view of this Shia thinker on the issue of falsifiability makes the Quran very important.

Received: 17/07/2021

Research Question(s)

What is the concept of helping credibility in the mullah's statement about distorting narrations? And does Khorasani Mukhtar believe in distorting the Quran?

eISSN: 2538-2012

2. Literature Review

However, until now, several researches have been conducted on the

* Corresponding Author: alinejad@atu.ac.ir

How to Cite: Mohammad Ali Nejad Omran, R. (2023). Defensive Rereading of Akhund Khorasani's Thought on the Issue of Quran Distortion, *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 14(54), 91-120.

ISSN: 2008-9252

proof of the non-distortion of the Holy Qur'an, among which the work closely related to the present research is an article titled "Critical Analysis of the Twelve Reasons of Muhaddith Nouri in Proving the Distortion by Deficiency" by; Maryam Qolizadeh Pasha, Abdul Hadi Faqhizadeh, Mahmoud Vaezi and Maleeha Al Sadat Seyedreza, published in the journal of religious research, period 20 autumn and winter 2019, number 41, which proves that most of the narrations in the book are obtained from unknown or fake sources. They are related to the difference in readings, which are either related to the way some Quranic words are recited or provide a special interpretation of some verses. But from the point of view that Makhund Khorasani's point of view is re-examined, it is unprecedented and innovative. The review goes under these subheadings.

3. Methodology

In this article, with a descriptive-analytical method, the general rationalistic approach of Makhund Khorasani and his principles in expressing the authenticity of the book's appearances are introduced, and the aspects of Makhund's reasoning about distorted narrations are discussed.

4. Results

These are all the arguments mentioned by Akhund Khorasani in the form of distortion of the Qur'an, but if we look carefully at his words, there is no trace of acceptance of distortion, especially regarding the issue of distortion of the Qur'an, which certainly cannot be found, and it is sufficient that they following Sheikh Ansari, he considered it as a possibility and did not attribute it to any ancient group.

5. Discussion

From the point of view of Akhund Khorasani, verses about the resurrection and the quality of resurrection, stories, proverbs, rulings, etc., are distortions of the verses, where the authority of appearances has no meaning. And since it is an instructional ruling and requires reasoning, therefore, we do not have the authority of outward worship in them, and if there has been a distortion, it is not a problem for us. What is important for us is the authenticity of the appearances in the

verses of commandments. Because the meaning of justification is only specific to the cases that are related to the act of the obligee, and therefore our abstract knowledge is practically and judiciously dissolved.

After stating these things, the late Akhund Khorasani says: Our statement is correct if our general knowledge about the occurrence of abortion or tasheef is separate from the evidence, and only if we say that the evidence is connected with this occurrence of abortion or tasheef, then we will find knowledge. The evidence related to abortion is brief, but we don't know if this evidence is related to the verses of al-Ahkam or related to other verses, then we will find a problem. Because we know that there was evidence and it was aborted. We doubt the relevance of the omitted evidences to the verses of Al-Ahkam. And the doubt in the existing similarity creates a problem in practice for the revelations. They even give an example: like Mullah wrote a letter to us, it had three pages, one page was about instructions related to us, one page was Mola's own travel diary, which has no excuses or excuses for us, and the third page was explanations and clues. It was in relation to those first two letters. We don't know if this letter and the third page contained evidence that it is related to the letter that was related to our duties, or not that it is related to the second page that is the memoirs of Mullah's journey, as the wise say; you act on that first sheet and don't pay attention to this doubt, if this third sheet is lost and you don't find it, say, God willing, that third sheet is not related to evidence contrary to what appeared in that first sheet.

Yes, if we doubt whether it was the third sheet or not, the late Makhund says that the wise do not pay attention to doubt here. But if we know that there was a third sheet and it was lost, we don't know which part of Mullah's letter this third sheet was related to, here rational people pay attention to doubt and do not act on that appearance in the first letter.

6. Conclusion

The findings of the article indicate the critics' misunderstanding of Akhund Khorasani's view of distorted narrations. This is despite the fact that the late Akhund considers the idea of distorting the Qur'an to

be completely invalid. In expressing the authenticity of the appearances of the words of the Qur'an, he considers it to be a non-excellent abstract knowledge and lacks justification, which is basically not proof and does not harm the validity of the appearances of the Qur'an. Based on this, Makhund's discussion has nothing to do with accepting the validity of distorted narrations, but based on his rationalistic approach in the position of investigating and responding to an impossible assumption and possibility, and that the possible assumption is not logically impossible. Belief in the principle of non-distortion of the Holy Quran is undeniable among Shiites, especially the late Akhund Khorasani.

Keywords: Incorruptibility, the Holy Qur'an, Shia, Akhund Khorasani, Distortional Traditions.

بازخوانی مدافعانه از اندیشهٔ آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن

روح‌الله محمدعلی نژاد عمران * ID
دانشیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه علامه طباطبائی (ره)،
تهران، ایران

چکیده

اگرچه در اندیشه غالب الهیات اسلامی، روایات تحریف‌نما مقبولیت نداشته و به‌طور ویژه شیعیان بر این باورند که هرگز در محتوی و الفاظ قرآن کریم تحریف صورت پذیرفته است، اما برخی گزارش‌ها از اقوال گاه بر پذیرش وقوع تحریف در قرآن از سوی شیعیان حمل می‌شود و اندیشهٔ تحریف‌ناپذیری نزد شیعه را دچار خدشه می‌سازد. طرح ادعای علم اجمالی و مساعدت اعتبار با تحریف قرآن در کلام آخوند محمد کاظم خراسانی (متوفی ۱۳۲۹ق) فقیه و اصولی صاحب کتاب کفایه‌الأصول، از جمله این موارد است که منجر به ایجاد شائبه شده لذا پرداختن به آن و بازخوانی و تحلیل دیدگاه این اندیشمند شیعی در مسأله تحریف‌پذیری قرآن را از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌سازد. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی رویکرد کلی عقل‌گرایانهٔ آخوند خراسانی و مبانی او در بیان حجیت ظواهر کتاب معرفی و وجوه استدلال آخوند در باب روایات تحریف‌نما شناسانده شده است. یافته‌های مقاله حکایت از سوء برداشت منتقدین از دیدگاه آخوند خراسانی نسبت به روایات تحریف‌نما دارد و این در حالی است که مرحوم آخوند انگارهٔ تحریف قرآن را کاملاً بی‌اعتبار می‌داند. وی در بیان حجیت ظواهر الفاظ قرآن، با طرح فرض محتمل بر تحریف به نقصان، آنرا صرفاً نوعی علم اجمالی غیر منجز و نیز فاقد معزیت می‌داند که اساساً حجت نبوده و طبعاً لطمه‌ای نیز به سلامت اعتبار ظواهر قرآن وارد نمی‌سازد. بر این اساس، بحث آخوند ارتباطی با پذیرش اعتبار روایات تحریف‌نما نداشته و اینگونه وجود دلیل عقلی بر این مسأله را طرح و رد می‌سازد. اعتقاد به اصل عدم تحریف قرآن کریم در میان شیعه بویژه مرحوم آخوند خراسانی غیر قابل انکار است.

کلیدواژه‌ها: تحریف‌ناپذیری، قرآن کریم، شیعه، آخوند خراسانی، روایات تحریف‌نما.

۱. مقدمه

تحریف در کاربرد اصطلاحی آن به دو گونه بیان می‌شود: الف) تحریف معنوی و ب) تحریف لفظی.

تحریف لفظی خود بر سه قسم است: الف. تحریف لفظی به صورت افزوده شدن الفاظ، ب. تحریف لفظی به صورت کاهش الفاظ و ج. تحریف لفظی به صورت جابجایی الفاظ (ر.ک؛ نجارزادگان، ۱۳۸۴: ۵۲). تحریف معنوی یا تفسیر به رأی آیات قرآن نیز که احتمال وقوع آن در طول تاریخ وجود دارد و روایاتی داریم که این گونه تحریف را به شدت نکوهش کرده است. برای مثال از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که فرمودند: (مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَّبِعْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ) «هر کس قرآن را به رأی و نظر خود تفسیر کند باید جایگاه خویش را در آتش برگزیند» (فیض کاشانی، ۱۴۰۲ق، ۱: ۳۵).

تمام مسلمانان تحریف لفظی از نوع اضافه شدن الفاظ را به طور قطع رد کرده‌اند، زیرا کسی توانایی همانند آوری قرآن کریم را ندارد (ر.ک؛ طوسی، بی‌تا: ج ۳: ۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ۹: ۱۷۷۸). اما درباره تحریف لفظی از نوع کاهش یا جابجایی، وضع چنین نیست. برخی اندیشمندان وجود برخی از روایات را که در بدو نظر به این نوع از تحریف‌ها دلالت دارند، شاهی بر وقوع تحریف لفظی از نوع کاهش یا جابجایی می‌دانند. به بیان دیگر؛ تحریف به نقیصه مطرح است که قائل دارد نه تحریف به زیاده و یا تحریف به تغییر و تبدیل.

مرحوم آخوند خراسانی در کتاب کفایه الاصول در بیان حجیت ظواهر الفاظ قرآن، ضمن بررسی وجوه امکان تحریف در الفاظ قرآن، احتمال اسقاط و تحریف به حذف را نوعی علم اجمالی بیان داشته که؛ اعتبار هم مساعد آن است. بر این اساس شائبه پذیرش تحریف در اندیشه آخوند مطرح شده و بازخوانی دیدگاه این اندیشمند شیعی در رابطه با مسأله تحریف را ضروری نمود. لذا در پژوهش حاضر بر آنیم ضمن گزارش پیشینه چنین باوری، دیدگاه آخوند خراسانی در این زمینه را مورد پژوهش قرار داده و قول به تحریف قرآن کریم را با ارائه دلایل عقلی و نقلی نقد کنیم. به اینکه مفهوم مساعدت اعتبار در بیان

آخوند در مورد روایات تحریف‌نما چیست؟ و آیا آخوند خراسانی قائل به تحریف قرآن است؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

هرچند تا پیش از این، پژوهش‌های متعددی درباره اثبات عدم تحریف قرآن کریم انجام شده است، که از جمله اثر نزدیک با پژوهش حاضر مقاله‌ای است با عنوان «تحلیل انتقادی دلایل دوازده گانه محدث نوری در اثبات تحریف به نقیصه» از؛ مریم قلی زاده پاشا، عبدالهادی فقهی‌زاده، محمود واعظی و ملیحه السادات سیدرضا، چاپ شده در نشریه پژوهش دینی دوره ۲۰ پاییز و زمستان ۱۳۹۹ شماره ۴۱ که اثبات می‌کند اکثر روایات موجود در کتاب، از منابع مجهول یا جعلی اخذ شده‌اند و دسته‌ای از آنها مربوط به اختلاف قرائات است که یا به چگونگی تلاوت برخی از واژه‌های قرآنی مربوط می‌باشد یا تفسیر خاصی از پاره‌ای آیات ارائه می‌کند. اما از این نظر که دیدگاه آخوند خراسانی مورد بازکاوی قرار گیرد بدون پیشینه بوده و نوآورانه است.

۲-۱. روش پژوهش

در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی رویکرد کلی عقل‌گرایانه آخوند خراسانی و مبانی او در بیان حجیت ظواهر کتاب معرفی و وجوه استدلال آخوند در باب روایات تحریف‌نما شناسانده شده است.

۲. انگاره تحریف قرآن

شیعه از دیر زمان تا عصر حاضر، جملگی قائل به اصالت و حیاتی قرآن و تحریف ناپذیری آن بوده است. کهن‌ترین منبعی که از چالش در زمینه تحریف قرآن پرده برداشته کتاب سلیم بن قیس هلالی از قرن دوم و کتاب «کتاب التحریف و التبديل» ابوجعفر محمد بن حسن صیرفی کوفی (۱۴۸ق) است. وی نویسنده شیعی و کتاب او نیز اثری تفسیری بوده که در دسترس نیست (ر.ک؛ رشاد، ۱۳۹۶، ۲: ۱۲۰). کلماتی از فضل بن شاذان نیز دیده

می‌شود که به قائلان تحریف طعنه زده و بعضی از فرق اهل تسنن را به خاطر احادیثی که در اطراف کسر شدن آیه‌ای از قرآن نقل کرده‌اند، مورد عتاب قرار داده است (ر.ک؛ ابن شاذان، ۱۳۹۵: ۲۲۱-۲۲۲).

شیخ صدوق می‌گوید: «اعتقاد ما این است که قرآنی را که خدا نازل ساخته بر محمد صلی الله علیه و آله و سلم همین است که در میان مردم و بین دو جلد است و این همین است که در دست مردم است و زیاده بر این نیست و عدد سوره‌هایش نزد مردم یک صد و چهارده سوره است» (ابن بابویه، ۱۴۱۲: ۸۴).

شیخ مفید می‌گوید که همه آنچه که اکنون به عنوان قرآن است، همه آن قرآن نازل شده است (ر.ک؛ مفید، ۱۴۱۳: ۷۸) و آنچه حذف شده است، تأویلات و تفسیرهای قرآنی است نه اصل آن و ادعای زیادی در قرآن با تحدی ناسازگار است (ر.ک؛ مفید، ۱۴۱۴: ۸۰-۸۱). سید مرتضی نیز قول به تحریف را برای کسانی می‌داند که به تعدادی حدیث ضعیف تکیه کرده‌اند (ر.ک؛ علم‌الهدی، ۱۴۱۱: ۳۶۰-۳۶۴). علامه حلی می‌گوید: «حق آنست که تبدیل، تأخیر و تقدیم در قرآن پدید نیامده است و هیچ چیز به قرآن افزوده یا از آن کم نشده است» (حلی، ۱۴۰۱: ۱۲۱).

آیت‌الله خویی نیز می‌نویسد: «مشهور بین مسلمانان آنست که تحریفی در قرآن رخ نداده است و کتابی که اکنون در دست داریم همانست که بر پیامبر اسلام (ص) نازل شده است» (خویی، ۱۳۸۵: ۲۰۰).

به اعتقاد آقای معرفت، آغازگر اصلی این دیدگاه در قرون اخیر، محدث جزایری (م ۱۱۱۲ ق) بوده که در کتاب منیع الحیاه خود با ذکر برخی روایات و با دلایلی دیگر، اعتقاد به تحریف را مطرح ساخت (ر.ک؛ معرفت، ۱۴۱۰: ۱۵۸). البته دور جدید مباحث پیرامون تحریف قرآن با نوشتن کتاب جنجال برانگیز فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب به وسیله محدث «حسین نوری طبرسی» (م ۱۳۳۰ ق) آغاز شد. در پی انتشار این کتاب، عالمان و محققان بزرگی از شیعه به نقد و رد فصل الخطاب همت گماشته و دست به نگارش آثاری برده‌اند. این افراد علاوه بر نقد محدث نوری و پیروان او، به اثبات

تحریف ناپذیری قرآن و اعلام اعتقاد شیعه نسبت به سلامت قرآن نیز پرداخته‌اند که مهم‌ترین آنها شیخ «محمود بن ابی القاسم»، مشهور به «علامه معرب تهرانی»، اولین کسی بود که با نگارش کتابی مفصل با نام «کشف الارتیاب عن تحریف کتاب رب الارباب» به فصل الخطاب میرزای نوری پاسخ داد. آیت‌الله «محمدحسین کاشف الغطاء»، مرجع آن عصر، نیز پس از مطالعه فصل الخطاب، ضمن نوشتن تقریظی در پشت کتاب، به حرمت طبع آن حکم نمود (ر.ک؛ مؤدب و حدادیان، ۱۳۹۱: ۱۴۳). و این جملگی بیانگر اعتقاد راسخ شیعه بر سلامت قرآن از تحریف و تصحیف است. به گونه‌ای که حتی بزرگانی از اهل تسنن نیز شیعه امامیه را از اتهام ناروای قول به تحریف مبرا دانسته‌اند (ر.ک؛ اشعری، ۱۴۰۰: ۴۷).

۳. نظریه‌های قائل به تحریف یا تحریف‌نما

در ادامه دیدگاه برخی از علمای مشهور شیعی که ممکن است از سخنان‌شان چنین برداشت شود که قائل به تحریف شدن قرآن کریم بوده‌اند بررسی می‌شود.

۳-۱. دیدگاه برخی از اندیشمندان

در منابع شیعی، روایات (ر.ک؛ صفار، ۱۳۸۵، ۱: ۱۹۳؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ۴: ۶۷۱-۶۷۲ و ۶۷۴-۶۷۵) و منقولاتی (ر.ک؛ قمی، ۱۴۳۰ق، ۱: ۱۰) دیده می‌شود که برخی اخباریان را معتقد یا متمایل به عقیده تحریف نمایانده و یا راه را برای اتهام به شیعه باز نموده است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۵ق، ۹۰: ۱۲۰-۱۲۱؛ جزایری، ۱۴۱۲ق، ۱: ۹۷-۹۸). اگر روایات تحریف‌نما گونه‌شناسی شود، می‌توان گفت که این روایات به شش گروه عمده تقسیم می‌شوند.

احادیثی درباره مصحف امام علی علیه‌السلام؛ احادیثی که در آنها تعبیر «تحریف قرآن» به کار رفته است؛ قرائات منسوب به برخی از ائمه اطهار علیهم‌السلام؛ روایات فساطیط (خیمه‌ها)؛ احادیثی که می‌گویند نام برخی از ائمه در بعضی از آیات قرآن بوده است؛ روایاتی که دلالت بر تحریف به نقیصه دارند (ر.ک؛ نجارزادگان، ۱۳۸۴: ۵۴-۵۵).

بررسی دقیق این اخبار چند نکته را به اثبات می‌رساند:

اولاً این اخبار از نظر تعدد سند جزو اخبار آحاد به شمار می‌آیند. اگرچه برخی از دانشمندان امامیه این احادیث را کثیر یا متواتر می‌شمرند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ۱۲: ۵۲۵؛ جزایری، ۱۴۱۲ق، ۲: ۳۵۷ و مازندرانی، ۱۴۲۹ق ۱۱: ۷۶)، اما با آحاد بودن طرق آنها و ناچیز بودن احادیث تحریف در معنای مورد نزاع منافاتی ندارد؛ چون خود آنان تصریح دارند که این کثرت از نوع تواتر معنوی است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۶۳: همان‌جا)؛ یعنی این روایات گوناگون‌اند و در یک معنای جامع یعنی تغییر به طور مطلق مشترک‌اند. این گونه‌ها تحریف معنوی آیه، مخالفت تقدم و تأخر آیه، اختلاف قرائات و امثال آن را شامل می‌شود. بنابراین حجم سندهای احادیث تحریف‌نما به معنای مورد بحث یعنی نقص در الفاظ قرآن، در مقایسه با حجم اسناد گونه‌های متعدد، به صورت خبر واحد خواهد بود (ر.ک؛ نجارزادگان، ۱۳۸۴: ۵۵).

ثانیاً بیش‌تر این احادیث مرسل و مجعول و راویان‌شان، ضعیف و یا مجهول هستند (ر.ک؛ خمینی، ۱۳۸۵، ۱: ۲۴۴-۲۴۶).

ثالثاً مصادر و منابع این احادیث نیز در عرف محققان جای چون و چرای فراوان دارد (ر.ک؛ معرفت، ۱۴۱۰ق: ۲۲۲-۲۳۴).

رابعاً با دقت در محتوای احادیث تحریف‌نما، با توجه به شواهد درونی و بیرونی، می‌توان به بیگانگی آنها با مسأله تحریف قرآن به معنای نقص در متن آیات وحی پی برد. غالب این احادیث درباره مطالب تفسیری، ذکر مصادیق، بیان شأن نزول، وحی غیر قرآنی، قرائات، تحریف معنایی و اختلاف در تألیف آیات است (ر.ک؛ نجارزادگان، ۱۳۸۲: ۵۹-۸۶).

۲-۳. دیدگاه آخوند خراسانی

محمدکاظم خراسانی معروف به آخوند خراسانی و صاحب کفایه، متوفی ۱۳۲۹ق فقیه، اصولی و از اعظام مراجع شیعه پس از میرزای شیرازی دانش‌آموخته از محضر ملاهادی سبزواری، شیخ مرتضی انصاری و ملاحسین خویی است. حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری، شرح و تعلیقه بر منظومه ملاهادی سبزواری و حاشیه بر اسفار صدرالمتألهین شیرازی تنها

بخشی از اهمّ تألیفات این اندیشمند نام آور شیعی است.

مرحوم آخوند محمد کاظم خراسانی در خلال بحث در کتاب کفایه الاصول خود بر حجیت ظواهر الفاظ، با ورود به بررسی وجوه امکان تحریف در الفاظ قرآن، بیان داشته که: ادعای علم اجمالی به وقوع تحریف که از قرآن چیزی ساقط شده و یا تغییری یافته - گر چه بعید نیست و روایاتی هم بر آن دلالت می کند و اعتبار هم مساعد آن است - ولی طوری نیست که به حجیت ظواهر آن لطمه ای وارد کند (خراسانی، ۱۴۳۲، ۲: ۲۹۵). و این عبارت (مساعدت اعتبار) معرکه آراء منتقدین به عقیده مرحوم آخوند نسبت به تحریف پذیری قرآن شده است.

فاضل لنکرانی در شرح و نقد عبارات آخوند خراسانی می گوید: اگر انسان محققانه وارد این بحث شود، می بیند مسئله عدم تحریف قرآن از بدیهیات است؛ اما روایاتی را که مرحوم آخوند می فرماید، بیشتر آنها را یک نفر به نام «احمد بن محمد سیاری» نقل کرده که تمام علماء علم رجال می گویند: کذاب و وضاع است. از وی در تمام فقه شاید دو یا سه روایت بیشتر نداشته باشیم اما در مسئله تحریف حدود دو بیست الی سیصد روایت نقل کرده است. واضح است که اگر نظر سوئی نمی داشت چنین نمی کرد و مسئله ادعای تحریف قرآن یک موضوع حساب شده ای بوده است تا قرآن که تنها معجزه ای است که تا روز قیامت باید مورد مراجعه مردم باشد از دست مردم گرفته شود و این کتاب نورانی از دسترس مردم و علما کنار رود (ر.ک؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۱، ۴: ۱۹۸).

توضیح اینکه درباره «احمد بن محمد سیاری»، علمای رجال آورده اند که او اهل بصره و از کاتبان آل طاهر در زمان امام عسکری (ع) و به «السیاری» معروف بوده است که نجاشی به نقل از استادش حسین بن عبیدالله غضائری او را ضعیف الحدیث و فاسد المذهب می خواند؛ سپس اضافه می سازد که «مجفوّ الروایه»^۱ و «کثیر المراسیل» است (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۷۴: ۸۰). ابن غضائری او را ضعیف، متهاکک، غال، منحرف می داند که شیوخ قمی روایتش را از کتاب «نوادیر الحکمه» (ر.ک؛ صرامی، ۱۳۸۵: ۱۴۳-۱۴۴) استثنا کرده اند

۱. «مجفوّ الروایه» یعنی روایتش متروک است و به آن عمل نمی گردد. (الرسائل الرجالیه، ج ۲: ۴۵۲)

و از برخی نقل شده که او قائل به تناسخ بوده است (ر.ک؛ ابن الغضائری، ۱۳۸۰: ۴۰). البته محدث نوری در اثبات وثاقت یا حداقل مدح وی کوشیده است. مثلاً روایت زیاد افرادی مانند شیخ کلینی از وی را دلیل بر وثاقت و جلالت سیاری می‌داند (ر.ک؛ نوری، ۱۳۷۵، ۱: ۱۱۱-۱۱۴). واضح است که روایت کردن کلینی از شخصی که در کتب رجال، به ضعف او تصریح شده، دلیل ثقه بودن شخص نمی‌شود؛ زیرا چه بسا صاحب کافی، روایات ضعیف‌السند را به جهت این که از راه‌های دیگر به صدور آنها اطمینان پیدا کرده، نقل کرده باشد. نیز به علاوه، معلوم نیست شیخ کلینی از کتاب قراءات، چیزی نقل کرده باشد تا بگوییم قرینه بر اعتبار کتاب قراءات است (استادی: ۸۶). اینجاست که علامه مامقانی از روی تعجب درباره محدث نوری سخن می‌راند (ر.ک؛ مامقانی، ۱۳۸۳، ۷: ۳۵۵-۳۵۶). در حالی که مرحوم شوشتری پاسخ تعجبش را داده است (ر.ک؛ تستری، ۱۳۶۳، ۱: ۶۱۰-۶۱۱).

مساعدت اعتبار با تحریف قرآن را که در کلام مرحوم آخوند آمده است، برخی شارحان کفایه چنین معنا می‌کنند که؛ انسان وقتی صدر و ذیل بعضی از آیات را ملاحظه می‌کند احساس می‌کند که بین صدر و ذیل آن‌ها ارتباطی نیست. مثلاً گاهی در یک قضیه شرطیه بین شرط و جزا در بدو نظر هیچ‌گونه ارتباطی پیدا نمی‌شود. مانند شرط و جواب شرط موجود در آیه «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ» (نساء/۳).

ممکن است سوال شود که چه ارتباطی میان خوف عدم رعایت حق در مورد ایتم با ازدواج وجود دارد که فرموده است: «فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ» (ر.ک؛ راضی، ۱۳۸۴، ۵: ۲۴۰-۲۴۱). اما با توجه به شأن نزول می‌توان ارتباط را برقرار کرد. توضیح آنکه افرادی از دنیا می‌رفتند و وارثانی داشتند که به سنی نرسیده بودند که خود، شخصاً در اموال به جا مانده از فرد متوفی تصرف کنند و اصطلاحاً صغیر بودند؛ ممکن بود افرادی به سبب طمع در اموال این افراد با آنان ازدواج کنند تا بتوانند از این طریق اموال آنان را به دست آورند، در این آیه تذکر داده شده است که چنین افرادی که

بازخوانی مدافعه از اندیشه آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن؛ محمدعلی نژاد عمران | ۱۰۳

ممکن است در حق ایتم ظلم کنند و عدالت را رعایت نکنند با افراد دیگر ازدواج کنند تا دچار چنین خطایی نشوند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ۳: ۱۰-۱۱؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ۴: ۱۶۶؛ مکارم، ۱۳۷۴، ۳: ۲۵۲).

اما از جنبه درونی بحث برای تصریح و روشن شدن مطلب، سخن آخوند خراسانی صاحب کفایه الاصول در عبارت ذیل پیرامون احتمال وقوع تحریف به نقصان در قرآن را بیان می‌کنیم: «و دعوی العلم الإجمالی بوقوع التحریف فيه بنحو إما یسقاط أو تصحیف و إن كانت غیر بعیده كما یشهد به بعض الأخبار و یساعدُهُ الإعتبار إلا أنه لا یمنع عن حجیه ظواهره لعدم العلم بوقوع خلل فیها بذلک أصلاً...» (خراسانی، ۱۴۳۲، ۲: ۲۹۵).

مرحوم آخوند در کفایه فرموده است که (دعوی علم اجمالی به وقوع تحریف در قرآن یا به اسقاط و یا به تصحیف و إن كانت غیر بعیده كما یشهد به بعض الأخبار و یساعدُهُ الإعتبار) می‌باشد؛ اما مانع از حجیت ظواهر کتاب نیست، چون ما علم پیدا نمی‌کنیم که این سقط یا تصحیف موجب وقوع خلل در ظواهر کتاب شده باشد. بر فرض پیدایش علم، ظواهر کتاب با این سقط یا تصحیف و... مختل نمی‌شود و شاید این تحریف نقصان در قرآن و تصحیف‌ها در آن ظواهری است که مربوط به فقه نمی‌شود و همانطور که می‌دانید در آنجا بحث حجیت مطرح نیست.

از دیدگاه آخوند خراسانی آیات تحریف به نقصان، آیات راجع به معاد و کیفیت معاد، قصص، امثال، حکم و... است که حجیت ظواهر در آنجا معنا ندارد. و چون حکم ارشادی است و نیازمند تعقل، بنابراین حجیت تعبدیه ظواهر در آنها نداریم و اگر هم تحریفی رخ داده باشد برای ما مشکل ساز نیست. آنچه برای ما مهم است حجیت ظواهر در آیات الاحکام است. چون حجیت به معنای منجزیت و معذرت فقط مختص مواردی است که به عمل مکلف مربوط است، و لذا علم اجمالی ما عملاً و حکماً منحل می‌شود.

بعد از بیان این مطالب مرحوم آخوند خراسانی می‌گوید: در صورتی این حرف ما درست است که علم اجمالی ما به وقوع سقط یا تصحیف، در قرائن منفصله باشد و آلا اگر ما با این وقوع سقط یا تصحیف بگوئیم قرائن متصله سقط شده، علم پیدا کنیم به سقط

قرائن متصله اجمالاً، ولی ندانیم این قرائن متصله مربوط به آیات الاحکام بوده یا مربوط به سائر آیات، آنوقت ما مشکل پیدا می‌کنیم. چون می‌دانیم یک قرائنی موجود بود و سقط شد. شک پیدا می‌کنیم در قرینیت متصله آن قرائن محذوفه نسبت به آیات الاحکام. و شک در قرینیت موجود، در عمل به ظهورات مشکل درست می‌کند. و حتی مثال هم می‌زنند: مثل اینکه مولا نامه‌ای به ما نوشت، سه تا ورق داشت، یک ورقش راجع به دستورالعمل‌های مربوط به ما بود، یک ورقش خاطرات سفر خود مولا بود که منجزیت و معذرتی ندارد برای ما، ورق سومش هم توضیحات و قرائنی بود در رابطه با آن دو نامه اول. و نمی‌دانیم این نامه و ورقه سوم قرائنی در آن بود که مربوط می‌شود به نامه‌ای که مربوط می‌شد به وظائف ما، یا نه مربوط می‌شود به ورقه دوم که خاطرات سفر مولاست، که عقلاء می‌گویند؛ شما به آن ورقه اول عمل کن و به این شک اعتناء نکن، اگر این ورقه سوم گم شد پیدا نکردی بگو ان شاء الله آن ورقه سوم مربوط به قرائن برخلاف ظهور در آن ورقه اول نیست.

بله اگر شک کنیم که ورقه سوم بود یا نبود، مرحوم آخوند می‌گوید عقلاء در اینجا اعتناء به شک نمی‌کنند. ولی اگر بدانیم ورقه سوم بود و از بین رفت، ندانیم این ورقه سوم مربوط به کدام بخش از نامه مولا بوده، اینجا عقلاء اعتناء به شک می‌کنند و دیگر به آن ظهور در نامه اول عمل نمی‌کنند.

اینها تمام ادله‌ای است که آخوند خراسانی در قالب تحریف قرآن ذکر کرده است، اما اگر به دقت به سخنان ایشان بنگریم، هیچ اثری از قبول تحریف به چشم نمی‌خورد، به ویژه درباره مسأله تحریف قرآن که یقیناً اثری یافت نمی‌شود و صاحب کفایه هم که آنها را به پیروی از شیخ انصاری ذکر کرده است آن را به عنوان یک احتمال تلقی کرده و نیز به هیچ گروهی از قداما نسبت نداده است.

خلاصه کلام آخوند خراسانی را می‌توان چنین بیان کرد:

اولاً تحریف به معنای اسقاط است و اگر چند آیه اسقاط شود به ظهور باقی مانده

ضرر نمی‌رساند.

بازخوانی مدافعانه از اندیشهٔ آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن؛ محمدعلی نژاد عمران | ۱۰۵

ثانیاً اگر آیاتی ساقط شده باشد این آیات الزاماً مربوط به آیات الاحکام نیست بلکه مربوط به قصص، فضائل و مانند آن می‌باشد که اسقاط شده است. آنچه با آن در ظواهرات کار داریم آیات الاحکام است.

ثالثاً علم اجمالی فوق منجز نیست زیرا اگر این آیات که ساقط شده است از آیات الاحکام باشد علم اجمالی اثر دارد ولی اگر از قصص باشد اثر شرعی ندارد. علم اجمالی در صورتی منجز است که علی‌کُلِّ تقدیر و بنا بر همه‌ی اطراف، تکلیفی را احداث کند. علم اجمالی فوق چون فقط در یک طرف منجز است، از اعتبار می‌افتد (ر.ک؛ سبحانی، ۱۴۳۲، ۳: ۱۵۷).

۴. دلایل عدم تحریف قرآن

دلایل متعددی بر عدم تحریف قرآن از سوی قرآن پژوهان ارائه شده است که برخی از آنها در ادامه می‌آید.

۴-۱. تواتر و اهتمام فراوان به حفظ و نگهداری قرآن

علامه طباطبائی می‌نویسد: «تاریخ قرآن مجید از روز نزول تا امروز کاملاً روشن است. پیوسته سور و آیات قرآنی و رد زبان مسلمانان بوده و دست بدست می‌گشته است و همه می‌دانیم که قرآنی که در دست ماست همان قرآن است که چهارده قرن پیش به پیامبر اکرم (ص) نازل شده است» (طباطبائی، ۱۳۸۸: ۱۹۶). اوصاف و امتیازاتی که قرآن مجید برای خود بیان نموده، هنوز هم باقی است و چنانکه بوده، همچنان هست.

استاد مطهری می‌نویسد: «احدی نمی‌تواند ادعا کند و یا احتمال بدهد که نسخه دیگری از قرآن وجود داشته و یا دارد. هیچ مستشرقی هم در دنیا پیدا نشده که قرآن‌شناسی را بخواهد از اینجا شروع کند که بگوید باید به سراغ نسخه‌های قدیمی و قدیمی‌ترین نسخه‌های قرآن برویم و ببینیم در آنها چه چیزهایی هست و چه چیزهایی نیست» (مطهری، ۱۳۸۸: ۱۲).

برای حفظ و نگهداری هیچ کتابی اعم از آسمانی و غیر آسمانی، به اندازه قرآن

مجید اهتمام نشده است. به طوری که امروز که پانزدهمین قرن نزول قرآن است، در سرتاسر جهان دو جلد قرآن که با یکدیگر حتی یک کلمه اختلاف داشته باشد، وجود ندارد. در حالی که می‌دانیم کتابهای مشهور از قبیل گلستان سعدی و غزلیات حافظ و مثنوی مولوی هر کدام نسخه‌های متعددی دارند که کم و بیش با هم متفاوتند و در هر چاپی مصحح آن در پاورقی اختلاف نسخه‌های موجود را تذکر می‌دهد. بنابراین سالم ماندن یک کتاب از تغییر و تبدیل کلمات در طی قرن‌های متمادی_ آن هم با وجود دشمنان فراوان_ یکی از عجایب و در حقیقت یک معجزه است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۲: ۲۵-۲۶).

۴-۲. ضمانت الهی و نفی ورود باطل به قرآن کریم

خداوند متعال خود ضمانت بر عدم تحریف قرآن داده است. این دست قدرت پروردگار است که کتاب عزیز خود را از هر گونه تحریف مصون داشته است. چنان که فرموده است: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر: ۹).

به نظر مفسران، مراد از «ذکر» در این آیه، قرآن است و مرجع ضمیر در «له» کلمه ذکر؛ بدینسان خداوند با تصریح و تأکید، صیانت و حفظ قرآن را وعده داده است و از اینکه بدان باطلی افزوده، یا حقی از آن کاسته شود، آن را حفظ می‌کند (ر.ک؛ نحاس، ۱۴۲۹ق، ۳: ۱۷۴؛ ابن کثیر، ۱۴۲۵ق، ۷: ۲۲۵۸). درباره این استدلال مناقشه شده است، با این بیان که استناد به این آیه برای اثبات عدم تحریف مستلزم «دور» است، زیرا لازمه صحت استدلال، اطمینان از عدم تحریف همین آیه است. در عین حال، از آنجا که همه قایلان به تحریف قرآن صحت آنچه را که در متن کنونی قرآن وجود دارد پذیرفته و موارد مفروض تحریف قرآن را مشخص کرده و این آیه را از آیات محکم و تحریف نشده دانسته‌اند، مناقشه مذکور مردود است (ر.ک؛ خویی، ۱۳۸۵: ۲۱۰). علمای اسلام، اتفاق نظر دارند که این آیه شریفه، تحریف نشده است. از این گذشته، هیچ کس مدعی تحریف آن نگشته و از دخل و تصرف در آن سخن نگفته است (ر.ک؛ جعفریان، ۱۳۸۲: ۱۷). به عبارت دیگر اثبات تحریف‌ناپذیری قرآن با قرآن مانعی ندارد، زیرا هیچ کس در صحت

آیات موجود قرآن شک نکرده است؛ بنابراین با استفاده از همین آیه، همه آیات از شبهه تحریف خارج می‌شوند (ر.ک؛ جواهری، ۱۳۸۵: ۹۹).

استدلال دیگر به آیات ۴۱ و ۴۲ سوره فصلت است: «... وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت: ۴۱-۴۲) در آیه گفته شده، «باطل» اساساً از ساحت قرآن نفی شده است. از نظر سیاق عبارت، نفی بر طبیعت «باطل» وارد گردیده است و بنابراین افاده عموم می‌کند و هرگونه باطلی را شامل می‌شود (ر.ک؛ خویی، همان: ۲۰۷). و چون از بین رفتن و کاستی از مصداق‌های باطل است (ر.ک؛ طریحی، ۱۹۸۵م، ۵: ۳۲۱؛ مهدوی‌راد، ۱۳۸۲: ۳۵۷). تحریف به معنای کاستی گرفتن متن قرآن، از قرآن نفی می‌شود، در واقع، نفی باطل از قرآن به معنای نفی تمام گونه‌های تغییر و تبدیل در نص قرآن و از جمله روشن‌ترین مصداق آن، تحریف به کاستی است (خویی، همان). به نظر علامه طباطبایی (ذیل آیه ۴۲) وصف خداوند با «حکیم» و «حمید» در آخر آیه، نوعی تعلیل نسبت به آغاز آیه است، بدین معنا که سخن خدای حکیم و حمید نمی‌تواند ناهنجار و آمیخته به وهن و کاستی باشد (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ۱۷: ۳۹۸-۳۹۹).

۴-۳. تحدی و اعجاز

در بحث تحریف قرآن چندین استدلال دیگر نیز مطرح شده است. از جمله اینکه اعجاز قرآن، بویژه اعجاز بیانی آن در گزینش استوار کلمات و جمله‌ها و بخش‌ها که چنین کارآمد و رسا و گوش‌نواز و قانونمند و فاخر است، شاهدی بر اتقان و مصونیت آن از تحریف است (ر.ک؛ مؤدب، ۱۳۸۸: ۲۳۲). فرض تحریف، رخنه افکندن در آن ساختار و به وهن و سستی کشیدن آن است و حال آنکه متن کنونی از همان صلابت و استواری برخوردار است و به شهادت محققان و قرآن پژوهان، آن ویژگی را به کمال دارد. شیخ محمد حسن مامقانی ضمن برشماری دلایل عدم تحریف، گفته است که باور به تحریف با اعتقاد به معجز بودن قرآن در تنافی است، چون با فرض تحریف، معنی و مفهوم آیات دگرگون می‌شود و از طرفی محور اعجاز قرآن فصاحت و بلاغت است که بی‌گمان بود و

نبود آن به معنا باز می‌گردد (ر.ک؛ حسینی میلانی، ۱۳۷۵: ۵۵).

تحدی قرآن در فراخواندن افراد که تمام عدّه و عدّه خود را فراهم آورند و مانند قرآن، سوره‌ای یا سوره‌هایی را از زبان فردی درس ناخوانده عرضه کنند (ر.ک؛ بقره: ۲۳؛ یونس: ۳۸؛ هود: ۱۳)، مبنای استدلال برخی علما از جمله طباطبائی بوده است. به گفته وی در شمار زیادی از آیات، قرآن با اوصاف ویژه‌ای ستوده شده است و اگر در آیات خللی واقع می‌شد باید در این اوصاف نیز رخنه می‌افتاد. حال آنکه آن اوصاف و ویژگی‌ها را در همین قرآن به نیکوترین و استوارترین گونه ممکن می‌توان بازشناخت؛ پس هیچ‌گونه کاستی در آن روی نداده است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۸۸: ۱۹۷؛ معرفت، ۱۴۱۰ق: ۶۹؛ جواهری، ۱۳۸۵: ۹۸).

۴-۴. روایات نافی تحریف

با روایاتی از سنت نیز بر تحریف ناپذیری استدلال شده است، از آن جمله است احادیثی که در آنها بر لزوم عرضه روایات به قرآن تأکید گردیده تا بدین ترتیب، درست از نادرست شناخته شود و هر آنچه با قرآن سازگار است پذیرفته و آنچه با آموزه‌های قرآنی ناسازگار است، رها گردد. مثلاً امام جواد (علیه السلام) می‌فرماید: «و ما خالف کتاب الله و سنتی فلا تأخذوا به و لیس یوافق هذا الخبر کتاب الله؛ هر آنچه که با کتاب خدا و سنت من مخالفت دارد، بر آن اعتناء نکنید و بدین جهت این خبر موافق کتاب خدا نیست» (طبرسی، ۱۴۱۳ق، ۲: ۴۴۷). حتی بر تواتر معنوی این روایات تصریح شده است (ر.ک؛ قمی، ۱۴۳۰ق، ۲: ۳۱۵).

استدلال بر عدم تحریف قرآن با این احادیث، از دو نگاه صورت گرفته است، اول اینکه آنچه روایات بدان عرضه می‌شود، از آنجا که میزان و معیار است، باید دقیق و صحیح و دور از ناستواری و ناراستی باشد. حال اگر روایاتی دال بر تحریف وجود داشته باشد و آنها را بر آیات عرضه کنیم، یا این آیات تحریف شده‌اند که در آن صورت، عرضه بر میزانی مشکوک و ناستوار بوده و «دور» و باطل است یا این آیات تحریف نشده‌اند، مانند آیه حفظ که مضمون آنها مخالف این روایات است و باید آن روایات را

بازخوانی مدافعه‌انه از اندیشه‌ی آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن؛ محمدعلی نژاد عمران | ۱۰۹

رها کرد. از نگاه دیگر، عرضه روایات قطعاً باید به متن متواتر در نزد همه مسلمانان باشد و لازمه آن استواری و انکار ناپذیری آن متن است، در حالی که روایات تحریف، متضمن نفی سلامت و نادرستی متن قرآن موجود است و نمی‌توان آنها را به این متن عرضه کرد (ر.ک؛ مهدوی‌راد، ۱۳۸۲: ۳۵۷).

از دیگر احادیث مستفاد در رد تحریف، حدیث ثقلین است. به این حدیث، از دو جهت استدلال کرده‌اند: نخست آنکه در این حدیث بر لزوم تمسک به قرآن و عترت پیامبر در همه زمان‌ها تصریح و تأکید شده است و باور به تحریف، این تمسک را عملاً منتفی می‌کند و در نتیجه با حدیث ثقلین تنافی دارد. به عبارت دیگر، روایات تحریف در تضاد با حدیث ثقلین است. دیگر آنکه باور به تحریف، حجیت و اعتبار ظواهر قرآن و تمسک بدان را نفی می‌کند، زیرا تمام آنچه از ظاهر آیات متن موجود فهمیده می‌شود، از آن جهت که بخش‌های مفروضاً افتاده قرآن چه بسا قرینه فهم بخش‌های موجود بوده باشد که اینک با فرض مذکور، بخش‌های موجود در هاله‌ای از ابهام رفته و بالتبع، استناد و احتجاج بدان‌ها ناممکن شده است. «اصل عدم قرینه» نیز اگر پذیرفته شود، در «قرائن منفصل» است و نه در «قرائن متصل». در واقع، اصل بر قرینه بودن بخشی از کلام برای فهم بخشی دیگر است و فرض افتادگی بخش‌هایی از یک متن بی‌گمان فهم استوار آن متن و در نتیجه احتجاج بدان را ناستوار می‌سازد (ر.ک؛ خویی، همان: ۲۱۱؛ معرفت، ۱۴۱۰ق: ۶۹؛ جعفریان، همان: ۲۱؛ مهدوی‌راد، همان: ۳۵۸؛ نجارزادگان، ۱۳۸۴: ۱۹؛ جواهری، همان: ۱۰۰).

برای اثبات تحریف نشدن قرآن به احادیثی ناظر بر احکام فقهی نیز استناد شده است، از جمله روایات لزوم قرائت سوره کامل پس از حمد در نماز (ر.ک؛ کلینی، همان: ۶: ۵۷۰). بر اساس این روایات، فقها خواندن سوره پس از حمد را واجب دانسته‌اند و این اجماع فقیهان اهل بیت است (ر.ک؛ اردبیلی، ۱۳۹۳، ۲: ۳۹۸). حال اگر قایل به تحریف شویم، امثال این حکم ناممکن می‌شود. توضیح اینکه به اصطلاح اصولیان لازمه «اشتغال یقینی»، «برائت یقینی» است و مکلف باید برای امثال حکم، یک سوره قرائت کند ولی با

احتمال تحریف با قرائت هیچ سوره‌ای یقین به امتثال حاصل نخواهد شد، چون با پذیرش نظریه تحریف، تمام سوره‌ها محتمل التحریف‌اند (ر.ک؛ مهدوی‌راد، همان: ۳۶۰). آیت الله خوئی به این روایات و دلالت اقتضای آنها بر عدم تحریف، استدلال کرده و متذکر شده است که این استدلال در تمام احکام شرعی که اهل بیت (ع) در آنها بر قرائت سوره کامل یا آیه کامل تصریح کرده‌اند، جاری است (ر.ک؛ خویی، همان: ۲۱۵).

روایات مرتبط با سوره‌ها نیز می‌تواند مستندی برای اثبات عدم تحریف باشد. در روایات بسیار، فضایل و آثاری بر قرائت سوره‌ها یا ختم قرآن مترتب شده است که نسبت به صدور آنها در زمان رسول الله (ص)، فی الجمله، نمی‌توان تردید کرد. از معصومان نیز حدیث با مضمون یاد شده فراوان است. شیخ صدوق علاوه بر تصریح بر اعتقاد شیعه به عدم تحریف و «کذب محض» خواندن نسبت تحریف به شیعه، به این احادیث استناد کرده و نوشته است: «آنچه در ثواب قرائت سوره‌های قرآن و جواز قرائت دو سوره در هر رکعت از نماز نافله و ثواب ختم تمام قرآن و نیز نهی از قرائت تمام قرآن در یک شب و عدم جواز ختم آن در کمتر از سه روز آمده است، دلیل و تصدیقی است بر آنچه که ما گفتیم»^۱ (ابن بابویه، ۱۴۱۲: ۸۴).

در مجموع فرض تحریف سوره‌ها و آیه‌ها، امتثال این احکام را با دشواری بلکه محال مواجه می‌سازد و مسلماً پیامبر و امامان که به این احکام امر کرده‌اند به امکان تحقق آن نیز توجه داشته‌اند.

نکته قابل اشاره این است که برخی از علما، توهم تحریف در قرآن داشته‌اند. محدث نوری کتابی با نام فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب می‌نویسد و در آن روایاتی دال بر تحریف قرآن جمع می‌نماید. اما همه این روایات، توسط علامه عسکری بدین صورت تقسیم شده‌اند: روایات تکراری؛ روایات منتقله؛ روایات مشترک؛ روایات غلات؛

۱. و ما روی من ثواب قراءة كل سورة من القرآن، و ثواب من ختم القرآن كله و جواز قراءة سورتين في ركعة نافله و النهي عن القران بين سورتين في ركعة فريضة تصديق لما قلنا في أمر القرآن و أن مبلغه ما في أیدی الناس. (اعتقادات الإمامیه، ۸۴)

بازخوانی مدافعه‌انه از اندیشهٔ آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن؛ محمدعلی نژاد عمران | ۱۱۱

روایات ساختگی؛ روایاتی که اصلی ندارند؛ روایات دارای راویان مجهول؛ ادعاهای بدون سند؛ روایات راویان غیر ثقه؛ روایات تحریف و تبدیل؛ اقوال تفسیری غیر حدیثی (ر.ک)؛ عسکری، ۱۴۱۷، ۳: ۱۱۱).

بحث و نتیجه‌گیری

بنابر یافته‌های پژوهش؛ انگاره تحریف قرآن مستفاد از دیدگاه آخوند خراسانی باطل بوده و قرآن از نظر ایشان و البته در مطلق اندیشه شیعه در کمال سلامت با مؤلفه اعجازین می‌باشد. بر این اساس:

الف. مرحوم آخوند خراسانی جایگاهی برای روایات تحریف‌نما قائل نیست بلکه تعبیر مساعدت اعتبار (یساعده الإعتبار) در بیان ایشان اصطلاحی در علم اصول و به معنی وجود دلیل عقلی است. به این معنی که این احتمال (تحریف به نقصان) به جهت عقلی محال نیست. البته این دور از ذهن نبودن غیر از یقین بر تحقق تحریف است و صرف احتمال، دلیل بر تحقق تحریف نمی‌شود.

ب. از نگاه آخوند، بعید عقلی نبودن احتمال مطروحه صرفاً موجب علم اجمالی می‌شود. و این علم اجمالی بر کم شدن برخی آیات از قرآن آسیبی به حجیت ظاهر الفاظ قرآن نمی‌زند چراکه آن ادعای مطروحه در باب تحریف قرآن تحریف به نقیصه هست و ما بر اینکه آیا آن محذوفات بر آنچه در دست ما هست لطمه می‌زند یا نه علم نداریم لذا این الفاظ موجود از حجیت برخوردار است. و آن علم اجمالی فاقد منجزیت و معزّزیت است.

ج. طرح این احتمال عقلی، مبتنی بر عدم ظهور ارتباط بدوی میان برخی آیات است. به نحوی که انسان وقتی صدر و ذیل بعضی از آیات را ملاحظه می‌کند احساس می‌کند که بین صدر و ذیل آن‌ها ارتباطی نیست. فلذا محال نمی‌داند که بخشی از آیات حذف شده باشند. مثلاً گاهی در یک قضیه شرطیه بین شرط و جزا در بدو نظر هیچ‌گونه ارتباطی پیدا نمی‌شود. مانند شرط و جواب شرط موجود در آیه: "وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ" (نساء/۳). ممکن است سوال شود که چه ارتباطی میان خوف عدم رعایت حق در مورد ایتام با ازدواج وجود دارد که فرموده

است: «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا» اما با توجه به شأن نزول می‌توان ارتباط را برقرار کرد. توضیح آنکه افرادی از دنیا می‌رفتند و وارثانی داشتند که به سنی نرسیده بودند که خود، شخصاً در اموال به جا مانده از فرد متوفی تصرف کنند و اصطلاحاً صغیر بودند؛ ممکن بود افرادی به سبب طمع در اموال این افراد با آنان ازدواج کنند تا بتوانند از این طریق اموال آنان را به دست آورند، در این آیه تذکر داده شده است که چنین افرادی که ممکن است در حق ایتم ظلم کنند و عدالت را رعایت نکنند با افراد دیگر ازدواج کنند تا دچار چنین خطایی نشوند.

د. در حقیقت آخوند خراسانی مبتنی بر رویکرد عقل‌گرایانه خود بواسطه طرح یک قضیه حملیه و یک قیاس استثنائی تنها به بررسی آن احتمال عقلی می‌پردازد؛ و النهایه آنرا غیر معتبر می‌داند.

قضیه حملیه عبارتست از اینکه: قرآن در اوج فصاحت است و اقتضای کلام فصیح آنست که بین صدر و ذیل عبارات ارتباط، تناسب و هماهنگی برقرار باشد و قیاس استثنائی بر اینکه: اگر قرآن فصیح باشد باید به آسانی ارتباط بین صدر و ذیل آیات آنرا درک کنیم. اما اینکه در برخی سوره‌ها قدرت درک رابطه بین صدر و ذیل بعضی از آیات را به آسانی نداریم پس محال نیست که بگوییم بخشی از عبارات قرآن حذف شده است. آخوند، سرآخر احتمال عقلی تحریف به حذف را که ذیل مبحث اثبات حجیت ظواهر الفاظ قرآن به آن پرداخته است، صرفاً در حد علم اجمالی دانسته که بواسطه قرائن فراوان دیگر، غیر منجز و غیر معذر و باطل است.

هـ. دلایل عقلی و نقلی از قبیل قاعده حکمت الهی، تواتر قرآن کریم، اهتمام مسلمانان به حفظ و قرائت قرآن و تمسک به آیاتی که متضمن صیانت الهی از قرآن کریم است ورود هر نوع باطلی را به قرآن کریم نفی کرده و با توجه دادن به آیات تحدی از سوی دیگر به عنوان شواهد قرآنی و روایات نافی تحریف است.

و. بررسی روایات تحریف‌نما نیز ضعف‌هایی چون؛ خبر واحد بودن روایات مورد استناد، اشکالات سندی مرسل و مجهول بودن راویان، ضعف شدید راویان سند، مجهول بودن

بازخوانی مدافعانه از اندیشهٔ آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن؛ محمدعلی نژاد عمران | ۱۱۳

مصادر روایات و مخالفت با تاریخ و عقل، باطل و بی اعتباری انگاره تحریف را اثبات می کند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Roohallah Mohammad
Ali Nejad Omran

<http://orcid.org/0000-0003-1766-5845>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۲ق.). *اعتقادات الامامیه*. قم: محقق.
- ابن شاذان، فضل. (۱۳۹۵ش.). *الایضاح*. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن غضائری، حسین. (۱۳۸۰ش.). *الرجال لایین الغضائری*. قم: دار الحدیث.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۲۵ق.). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض: دار عالم الکتب.
- اردبیلی، احمد. (۱۳۹۳ش.). *مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان*. قم: جامعه مدرسین.
- استادی، رضا. (۱۳۸۶ش.). *آشنایی با تفاسیر - علم تحریف قرآن و چند بحث قرآنی*. قم: دفتر نشر برگزیده.
- اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۴۰۰ق.). *مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین*. بیروت: دار النشر فرانز شتاینر.
- بلاغی، محمدجواد. (۱۳۷۸ش.). *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*. تهران: بنیاد بعثت.
- تستری، محمدتقی. (۱۳۶۳ش.). *قاموس الرجال*. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- تهرانی، آقا بزرگ. (۱۴۰۳ق.). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء.
- _____ . (۱۳۹۸ش.). *طبقات اعلام الشیعه*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- جزایری، نعمه الله. (۱۴۱۲ق.). *الانوار النعمانیه*. بیروت: دار القاری.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۲ش.). *افسانه تحریف قرآن*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۲ش.). *آشنایی با قرآن*. تهران: امیر کبیر.
- جواهری، محمد حسن. (۱۳۸۵ش.). *پرسمان علوم قرآنی*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- حسینی میلانی، علی. (۱۳۷۵ش.). *التحقیق فی نفی التحریف*. قم: شریف رضی.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۱ق.). *أجوبه المسائل المهنائیه*. قم: مطبعة الخيام.
- خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۳۲ق.). *کفایه الأصول*. قم: آل البيت.
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۵ش.). *انوار الهدایه فی التعلیقہ علی الکفایه*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

بازخوانی مدافعه‌انه از اندیشه‌ی آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن؛ محمدعلی نژاد عمران | ۱۱۵

خویی، ابوالقاسم. (۱۳۸۵ ق.). *البيان في التفسير القرآن*. نجف: مؤلف.
درایتی، محمد حسین. (۱۳۹۱ ش.). *الرسائل الرجالية*. قم: دار الحدیث.
راضی، محمد طاهر. (۱۳۸۴ ش.). *بدايه الوصول في شرح كفاية الأصول*. قم: دار الهدی.
رشاد، علی اکبر. (۱۳۹۶ ش.). *دانشنامه علوم قرآن*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
سیحانی، جعفر. (۱۴۳۲). *المبسوط في أصول الفقه*. چاپ اول. قم: موسسه امام صادق (علیه السلام).
صرامی، سیف‌الله. (۱۳۸۳ ش.). *مبانی حجیت آرای رجالی*. قم: دار الحدیث.
صفار، محمد بن حسن. (۱۳۸۵ ق.). *بصائر الدرجات في فضائل آل محمد صلی الله علیهم*. قم: مکتبه الحیدریه.

طباطبائی، محمد حسین. (بی تا). *قرآن در اسلام*. قم: بوستان کتاب. ۱۳۸۸ ش.
_____ . (۱۴۱۷ ق.). *الميزان في تفسير القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۱۳ ق.). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. قم: اسوه.
طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش.). *مجمع البيان في تفسير القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۹۸۵ م.). *مجمع البحرين*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳ ق.). *التبيان في تفسير القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
عسکری، مرتضی. (۱۴۱۷ ق.). *القرآن الکریم و روایات المدرستین*. تهران: مجمع علمی اسلامی.

علم الهدی، علی بن الحسین. (۱۴۱۱ ق.). *الذخیره في علم الکلام*. بیروت: مؤسسه النشر الإسلامی.
فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۹۱ ش.). *إيضاح الكفاية*. قم: مرکز فقه الائمه الاطهار (ع).
فیض کاشانی، محسن. (۱۴۱۰ ق.). *الصفافی*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
قمی، ابوالقاسم. (۱۴۳۰ ق.). *القوانين المحکمه في الأصول*. قم: احیاء الکتب الاسلامیه.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق.). *الکافی*. قم: دار الحدیث.
مازندرانی، محمد صالح. (۱۴۲۹ ق.). *شرح جامع علی الکافی*. قم: دار الحدیث.
مامقانی، عبدالله. (۱۳۸۳ ش.). *تنقیح المقال في علم الرجال*. قم: آل البيت.
مؤدب، رضا. (۱۳۸۸ ش.). *نزول قرآن و رؤیای هفت حرف*. قم: بوستان کتاب.
مؤدب، رضا و عبدالرضا حدادیان. بررسی دلالی روایات تحریف‌نما در تفسیر عیاشی. *مجله حدیث*

۱۱۶ | فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی | سال چهاردهم | شماره ۵۴ | پاییز ۱۴۰۲

پژوهی. ۱۳۹۱ ش. ۸ صص ۱۴۱-۱۶۶.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۵ ق.). *بحار الانوار*. بیروت: دارالکتب العربی.

_____ (۱۳۶۳ ش.). *مرآة العقول*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸ ش.). *آشنایی با قرآن (شناخت قرآن)*. تهران: صدرا.

_____ (۱۳۷۲ ش.). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*. تهران: صدرا.

مظلومی، رجبعلی. (۱۳۶۰ ش.). *پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی*. تهران: آفاق.

معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۹ ش.). *تحریف ناپذیری قرآن*. ترجمه: علی نصیری. تهران: سمت.

_____ (۱۴۱۰ ق.). *صیانه القرآن من التحریف*. قم: دارالقرآن الکریم.

معلم حبیب آبادی، محمدعلی. (۱۳۸۱ ش.). *مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار*. تهران: نقش

مانا.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق.). *اوابیل المقالات*. بیروت: دارالمفید.

_____ (۱۴۱۳ ق.). *المسائل السرویة*. قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ ش.). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مهدوی راد، محمدعلی. (۱۳۸۲ ش.). *آفاق تفسیر مقالات و مقولاتی در تفسیر پژوهی*. تهران:

هستی‌نما.

نجارزادگان، فتح‌الله. (۱۳۸۴ ش.). *تحریف ناپذیری قرآن*. تهران: مشعر.

_____ (۱۳۸۲ ش.). *سلامة القرآن من التحریف*. تهران: مشعر.

نجاشی، احمد. (۱۳۷۴ ش.). *رجال النجاشی*. قم: موسسه النشر الاسلامی.

نحاس، احمد بن محمد. (۱۴۲۹ ق.). *اعراب القرآن*. بیروت: دار المعرفه.

نوری، حسین. (۱۳۷۵ ش.). *خاتمه المستدرک*. قم: آل‌البيت.

References [In Arabic & Persian]

The Holy Quran.

Ardabili, Ahmed. (2013). *Majmam al-Faidah and al-Barhan in the description of guidance of the mind*. Qom: Society of teachers. [In Persian]

- Ash'ari, Ali bin Ismail. (2021). *The articles of the Islamists and the differences between the Muslims*. Beirut: Franz Steiner Publishing House. [In Arabic]
- A group of writers. (2002). *Getting to know the Quran*. Tehran: Amir Kabir.
- Askari, Morteza. (1996). *Al-Qur'an and the narrations of al-Madrasteen*. Tehran: Islamic Islamic Conference. [In Persian]
- Balaghi, Mohammad Javad. (1999). *Al-Rahman in Tafsiir al-Qur'an*. Tehran: Be'sat Foundation. [In Persian]
- Derayati, Mohammad Hossein. (2011). *The men's messages*. Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Elm al-Hoda, Ali bin al-Husayn. (1990). *Memory in the science of speech*. Beirut: Islamic Publishing House. [In Arabic]
- Fazel Lankarani, Mohammad. (2011). *Sufficient explanation*. Qom: Jurisprudence Center of Al-Imae al-Athar (AS). [In Persian]
- Faiz Kashani, Mohsen. (1989). *Al-Safi*. Beirut: Al-Alami Institute for Press. [In Arabic]
- Hosseini Milani, Ali. (1996). *Research in the negation of distortion*. Qom: Sharif Razi. [In Persian]
- Hali, Hassan bin Yusuf. (2021). *Answers to problems*. Qom: Al Khayyam Press. [In Persian]
- Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali. (1991). *Beliefs of Al-Amamia*. Qom: Mohaghegh. [In Persian]
- Ibn Shazan, Fazl. (2016). *Al-Ayadah*. Tehran: University of Tehran Printing and Publishing Institute. [In Persian]
- Ibn Ghazaeri, Hossein. (2001). *Al-Rijal by Ibn al-Ghazairi*. Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Ibn Kathir, Ismail Ibn Umar. (2004). *Tafsiir al-Qur'an al-Azeem*. Riyadh: Dar Alam al-Katb. [In Persian]
- Jazayeri, Ne'matollah. (1991). *Al-Anwar al-Numaniyah*. Beirut: Dar al-Qari.
- Jafarian, Rasool. (2003). *The myth of distortion of the Quran*. Tehran: International Publishing Company. [In Persian]
- Javaheri, Mohammad Hassan. (2006). *Question of Qur'anic Sciences*. Qom: Islamic Propaganda Office. [In Persian]
- Khorasani, Mohammad Kazem. (2011). *Adequacy of fundamentals*. Qom: Al El Bayt. [In Persian]

- Khomeini, Ruhollah. (2006). *Anwar al-Hidaya fi al-Taaliqah ali al-Kafayah*. Tehran: Institute for editing and publishing the works of Imam Khomeini (RA). [In Persian]
- Khoi, Abulqasem. (2006). *Al-Bayan fi al-Tafseer al-Qur'an*. Najaf: Author. [In Persian]
- Kilini, Muhammad bin Yaqub. (2009). *al-Kafi*. Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Mazandarani, Mohammad Saleh. (2009). *A comprehensive description of Ali al-Kafi*. Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Mamqani, Abdullah. (2013). Revision of the article in the science of men. Qom: Al El Bayt. [In Persian]
- Mo'adab, Reza. (2008). *The revelation of the Qur'an and the dream of seven letters*. Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Mo'adab, Reza and Abdolreza Haddadian. (2012). Investigating the brokerage of distorting narratives in the interpretation of Ayashi. *Hadith research magazine*. 2012. Volume 8. pp. 141-166. [In Persian]
- Majlesi, Mohammad Bagher. (1984). *Bihar Al-Anwar*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- _____. (1984). *The mirror of reason*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Motahari, Morteza. (1388). *Acquaintance with the Qur'an (knowledge of the Qur'an)*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- _____. (1993). *A collection of works by master Shahid Motahari*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Mazloumi, Rajab Ali. (1981). *Research about the last divine book*. Tehran: Afaq. [In Persian]
- Marafat, Mohammad Hadi. (2000) *The incorruptibility of the Qur'an*. Translation: Ali Nasiri. Tehran: Samt. [In Persian]
- _____. (1989). *The care of the Qur'an I am Tahrif*. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Persian]
- Moalem Habibabadi, Mohammad Ali. (2002). *Makarem al-Aqtar in the condition of the nobles of the Qajar period*. Tehran: Naqsh Mana. [In Persian]
- Mofid, Muhammad bin Muhammad. (1993). *Early articles*. Beirut: Dar al-Mufid. [In Arabic]
- _____. (1992). *Al-Masal Al-Surawiah*. Qom: The International Conference for the Millennium of Sheikh Al-Mufid. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Sample interpretation*. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya. [In Persian]

- Mahdavi Rad, Mohammad Ali. (2003). *Afaq Tafsir of articles and categories in Tafsir research*. Tehran: Hastinma. [In Persian]
- Najarzagdegan, Fethullah. (2014). *The incorruptibility of the Qur'an*. Tehran: Mashaar. [In Persian]
- _____. (2003). *Salam al-Qur'an, I am Tahrif*. Tehran: Mashaar. [In Persian]
- Najashi, Ahmed. (1995). *Rizal al-Najashi*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute. [In Persian]
- Nahas, Ahmad bin Muhammad. (2008). *Arabs of the Qur'an*. Beirut: Dar al-Marafa. [In Arabic]
- Nouri, Hossein. (1996). *Termination* Qom: Al El Bayt. [In Arabic]
- Ostadi, Reza. (2007) *Familiarization with Tafseer - non-distortion of the Qur'an and some Qur'anic debates*. Qom: Bargozideh publishing house. [In Persian]
- Qomi, Abulqasem. (2010). *Laws of the Court in Usul*. Qom: Revival of Al-Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Razi, Mohammad Tahir. (2014). The beginning of the beginning of the description of the sufficiency of the principles. Qom: Dar Al Hadi. [In Persian]
- Rashad, Ali Akbar. (2016). *Encyclopedia of Quranic sciences*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Sobhani, Jafar. (2011). *Al-Mabusut in the principles of jurisprudence*. First Edition. Qom: Imam Sadiq Institute (PBUH).
- Sarami, Saifullah. (2013). *The basis of the validity of men's votes*. Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Safar, Mohammad bin Hasan. (2011). *Based on the qualities of the virtues of the family of Muhammad, peace be upon them*. Qom: Maktaba Al-Haydriya. [In Persian]
- Tabatabaei, Mohammad Hossein. (N.D.). *Quran in Islam*. Qom: Bostan Kitab. 1388 Sh. [In Persian]
- _____. (1996). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Tabarsi, Ahmad bin Ali. (1992). *Protest against Ahl al-Jajj*. Qom: Asveh.
- Tabarsi, Fazl bin Hasan. (1993). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nasser Khosrow. [In Persian]
- Tarihi, Fakhreddin bin Muhammad. (1985 AD). *Bahrain Assembly*. Beirut: Al-Hilal Dar and Maktaba. [In Arabic]
- Tusi, Muhammad bin Hassan. (1982). *Al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: The Revival of Arab Heritage. [In Arabic]
- Testari, Mohammad Taghi. (1984). *Men's Dictionary*. Qom: Al-Nashar

۱۲۰ | فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی | سال چهاردهم | شماره ۵۴ | پاییز ۱۴۰۲

al-Islami Institute. [In Persian]

Tehrani, Agha Bozorg. (1982). *Al-Dhariyyah to Al-Shia works*. Beirut: Dar al-Azwa. [In Arabic]

_____ (2018). *Tabaqat Al-Shia declaration*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: محمدعلی نژاد عمران، روح‌الله. (۱۴۰۲). بازخوانی مدافعانه از اندیشه آخوند خراسانی در مسأله تحریف قرآن، فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۱۴(۵۴)، ۹۱-۱۲۰.

DOI: 10.22054/RJQK.2023.62338.2372

Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.